

## FE'LLARNING SAHIH VA MU'TALL TURLARI MISOL, AJVAF, NAQIS, LAFIF MISOLIDA

**Orifxonova Soliha Davronjon qizi**

**Alfraganus universiteti talabasi**

**Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD Raximjanov Masrur Nugmanovich**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21372631>

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada arab tili sarf ilmidagi fe'llarning sahih (الصحيح) va mu'tall (المعتل) turlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Unda sahih fe'llarning solim, muzaaf va mahmuz kabi kichik guruhlari hamda mu'tall fe'llarning misol, ajvaf, naqis va lafif turlari batafsil yoritilgan. Shuningdek, mu'tall fe'llarda uchraydigan i'lol hodisasi, uning qalb, hazf va iskon kabi asosiy ko'rinishlari misollar orqali izohlangan. Maqolada mujarrad va mazid fe'llar tizimining sahih hamda mu'tall tasnifi bilan o'zaro bog'liqligi tahlil qilinib, ularning morfologik xususiyatlari va tasrif jarayonidagi o'zgarishlari ko'rsatib berilgan. Bundan tashqari, mazkur mavzuning arab tilini o'qitish metodikasidagi ahamiyati, talabalarda morfologik kompetensiyani rivojlantirishdagi o'rni hamda amaliy nutqda eng ko'p uchraydigan mu'tall fe'llarni o'qitishning samarali usullari haqida fikr yuritilgan. Tadqiqot natijalari arab tili fe'llar tizimini chuqur o'zlashtirishda sahih va mu'tall fe'llarning o'ziga xos xususiyatlarini qiyosiy o'rganish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

**Kalit so'zlar:** arab tili, sarf ilmi, fe'l, sahih fe'l, mu'tall fe'l, solim, muzaaf, mahmuz, misol, ajvaf, naqis, lafif, i'lol, qalb, hazf, iskon, mujarrad, mazid, tasrif, morfologiya.

**Kirish.** Arab tili dunyodagi eng qadimiy va mukammal grammatik tizimlardan biriga ega bo'lib, uning morfologik tuzilishi (sarf ilmi) tilning barcha sathlarida muhim o'rin egallaydi. Sarf ilmi so'zlarning yasalishi, o'zgarishi va grammatik shakllarini o'rganadigan fan bo'lib, unda fe'l turkumining tahlili alohida ahamiyat kasb etadi. Fe'lning tuzilishi, o'zagi va tasrif jarayonida yuz beradigan fonetik hamda morfologik o'zgarishlarni chuqur o'rganish arab tilini mukammal egallashning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Arab tilida fe'llar bir necha mezonlar asosida tasniflanadi. Shulardan eng muhimlaridan biri fe'l o'zagidagi harflarning xususiyatiga ko'ra ularni sahih (الصحيح) va mu'tall (المعتل) turlarga ajratishdir. Sahih fe'llar tarkibida illat harflari (و، ي، ا) qatnashmaydi va ular tasriflanishda umumiy qoidalarga bo'ysunadi. Mu'tall fe'llarda esa illat harflarining mavjudligi sababli i'lol (الإعلاء) hodisasi yuz beradi. Natijada fe'l shakllarida harflarning almashishi, tushib qolishi yoki harakatsizlanishi kuzatiladi. Bu holat mu'tall fe'llarni sarf ilmining eng murakkab va ayni paytda eng muhim mavzularidan biriga aylantiradi.

Mazkur maqolada sahih va mu'tall fe'llarning nazariy asoslari, ularning tasnifi hamda morfologik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Xususan, sahih fe'llarning solim, muzaaf va mahmuz, mu'tall fe'llarning esa misol, ajvaf, naqis va lafif turlari misollar asosida yoritiladi. Shuningdek, mu'tall fe'llarda uchraydigan i'lol hodisasining asosiy ko'rinishlari hamda mazid va mu'tall tizimlarining o'zaro bog'liqligi ilmiy manbalar asosida tahlil etiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, arab tilida eng ko'p qo'llaniladigan fe'llarning salmoqli qismi aynan mu'tall fe'llar hisoblanadi. Ularni to'g'ri tasrif qilish va grammatik jihatdan tahlil eta olish tarjima, matn tahlili, ilmiy tadqiqot hamda og'zaki va yozma nutqni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli sahih va mu'tall fe'llarning nazariy hamda amaliy jihatlarini chuqur o'rganish bugungi arab tilshunosligi va uni o'qitish metodikasining dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Mazkur maqolaning maqsadi sahih va mu'tall fe'llarning morfologik xususiyatlarini ilmiy manbalar asosida tahlil qilish, ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda misol, ajvaf, naqis va lafif fe'llarning tasrifidagi o'ziga xos qonuniyatlarni yoritishdan iborat. Tadqiqot natijalari arab tili grammatikasini o'rganayotgan talabalar, magistrantlar, tadqiqotchilar va arab tili o'qituvchilari uchun nazariy hamda amaliy qo'llanma sifatida xizmat qilishi mumkin.

Fe'l o'zagidagi harflarning tabiatiga ko'ra ikkinchi asosiy tasnif yuzaga keladi: agar fe'l o'zagining barcha uch harfi sog'lom undosh harflardan (ya'ni illat harflari *و، ي، ا* dan boshqa har qanday harf) iborat bo'lsa, bunday fe'l sahih (*الصحيح*) deb ataladi. Agar o'zak harflaridan bittasi yoki bir nechta illat harfi bo'lsa, bunday fe'l mu'tall (*المعتل*) deb ataladi.

Bu tasnifning amaliy ahamiyati juda katta, chunki illat harflari tasrif jarayonida (ayniqsa mudori', amr va masdar yasashda) turlicha fonetik-morfologik o'zgarishlarga — i'lol (*الإعلال*) deb ataluvchi hodisaga — uchraydi. I'lol natijasida illat harfi tushirilishi (hazf), boshqa harfga aylanishi (qalb) yoki harakatsiz holga kelishi (iskon) mumkin. Shu sababli mu'tall fe'llarni tasrif qilish sahih fe'llarga qaraganda ancha murakkab qoidalarini talab qiladi va bu mavzu sarf ilmining eng ko'p mashq talab qiladigan bo'limlaridan biri hisoblanadi.

*Mu'tall fe'llardagi i'lol qoidalari haqida umumiy tushuncha.* Mu'tall fe'llarning tasrifini chuqur tushunish uchun i'lol (*الإعلال*) hodisasining umumiy qoidalarini bilish zarur. I'lol — bu illat harflarining fonetik qulaylik maqsadida boshqa harfga aylanishi, tushirilishi yoki harakatsiz holga kelishi jarayonidir va u uch asosiy turga bo'linadi: qalb (*القلب* — bir illat harfining boshqasiga aylanishi, masalan *و* ning *ا* ga aylanishi), hazf (*الحذف* — illat harfining butunlay tushirilishi) va iskon (*الإسكان* — harakatli illat harfining sukunga o'tishi).

Qalb hodisasiga misol sifatida *قَالَ* (aytdi) fe'lini keltirish mumkin — bu fe'lning asl shakli *قَوْلَ* bo'lib, *و* harfi oldingi harf fathali va o'zi harakatli bo'lgani sababli alifga aylangan. Hazf hodisasiga misol — mudori' majzum shaklida *كَتَبَ لَمْ يَكْتُبْ* o'rniga naqis fe'lda *لَمْ يَرْمِ* (asli *يَرْمِي* dan, oxirgi *ي* harfi jazm ta'sirida tushirilgan). Iskon hodisasiga esa *يَقُولُ* fe'lidagi damma harakatining og'irligi sababli ba'zi shakllarda soddalashtirilishini misol qilish mumkin.

Bu qoidalarining barchasi umumiy fonetik tamoyilga asoslanadi: arab tilida ketma-ket ikkita harakatli illat harfi yoki noqulay tovush birikmasi kelishi odatda oldini olinadi, buning o'rniga til talaffuz jihatidan yengilroq shaklni tanlaydi. Shu sababli i'lol qoidalarini sof mexanik yodlash emas, balki ularning fonetik mantiqini tushungan holda o'zlashtirish tavsiya etiladi, bu esa mu'tall fe'llarning turli tasrif shakllarini mustaqil hosil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

*Sahih fe'llarning kichik turlari: Solim, muzaaf, mahmuz.* Sahih fe'llar o'z navbatida uch kichik turga bo'linadi. Birinchisi — solim (*السالِم*), bu — o'zagida na illat harfi, na tashdid (ikkilantirish), na hamza mavjud bo'lgan, eng "sof" va oddiy tasriflanadigan fe'l turi: *كَتَبَ* (yozdi), *لَرَسَ* (o'qidi), *فَتَحَ* (ochdi) kabi. Bunday fe'llar tasrif jarayonida hech qanday qo'shimcha fonetik qoidaga bo'ysunmaydi va sarf ilmining "standart namunasi" sifatida xizmat qiladi.

Ikkinchisi — muzaaf (*المضاعف*), bu — o'zagining ikkinchi va uchinchi harfi bir xil bo'lgan fe'l turi bo'lib, bu ikki bir xil harf odatda tashdid bilan birlashtirib yoziladi: *مَدَّ* (asli *مَدَّ* — cho'zdi), *رَدَّ* (asli *رَدَّ* — qaytardi). Bunday fe'llarda tasrif jarayonida idg'om (harflarning bir-biriga qo'shib ketishi) hodisasi yuz beradi, biroq ba'zi shaxs-son shakllarida (masalan mudakkap jam' yoki mutakallim shaxsida) ikki harf ajratilib, asl holatiga qaytishi ham mumkin: *رَدَدْتُ* (men qaytardim).

Uchinchisi — mahmuz (*المهموز*), bu — o'zagining birinchi, ikkinchi yoki uchinchi harfi hamza bo'lgan fe'l turi: *أَخَذَ* (mahmuz al-fā — birinchi harfi hamza), *سَأَلَ* (mahmuz al-'ayn — ikkinchi harfi hamza), *قَرَأَ* (mahmuz al-lām — uchinchi harfi hamza). Garchi hamza texnik jihatdan

sahih harf hisoblansa-da (chunki u illat harfi emas), uning o'ziga xos talaffuz xususiyatlari (imlo'da turlicha yozilishi — **ي، ي، ي** shakllarida) sababli mahmuz fe'llar alohida kichik guruh sifatida ajratib o'rganiladi.

*Mu'tall fe'llarning turlari: Misol, ajvaf, naqis, lafif.* Mu'tall fe'llar illat harfining o'zakdagi o'rniga qarab to'rt asosiy turga bo'linadi. Birinchisi — misol (**المثال**), bu — o'zagining birinchi harfi illat harfi (odatda **و** yoki kamdan-kam **ي**) bo'lgan fe'l turi: **وَعَدَ** (va'da berdi), **وَصَلَ** (yetib keldi), **يَسَّرَ** (osonlashtirdi — bu turi kamroq uchraydi). Misol fe'llarning eng muhim xususiyati shundaki, mudori' shaklida birinchi **و** harfi ko'pincha tushirib qoldiriladi: **وَعَدَ** → **يَعِدُ** (va'da beradi) — bu yerda **و** harfi kasra ta'sirida tushib qolgan.

Ikkinchisi — ajvaf (**الأجوف**), bu — o'zagining ikkinchi (o'rta) harfi illat harfi bo'lgan fe'l turi: **قَالَ** (aytdi, asli **قَوَّلَ**), **بَاعَ** (sotdi, asli **بَيَعَ**), **خَافَ** (qo'rqdi, asli **خَوَّفَ**). Bu turda o'rtadagi **و** yoki **ي** harfi odatda alifga aylanadi (qalb hodisasi) yoki ma'lum shakllarda butunlay tushirilib, harakat oldingi harfga ko'chiriladi: **قُلْتُ** (men aytdim — bu yerda **و** harfi tushib, damma **ق** harfiga o'tgan).

Uchinchisi — naqis (**الناقص**), bu — o'zagining uchinchi (oxirgi) harfi illat harfi bo'lgan fe'l turi: **رَمَى** (otdi), **دَعَا** (chaqirdi), **نَسِيَ** (unutdi). Bu turda oxirgi illat harfi tasrif jarayonida turlicha shaklga kirishi mumkin — masalan mudori' majzum shaklida butunlay tushib qolishi mumkin: **لَمْ يَرَمْ** (otmadi — asli **يَرْمِي** dan). To'rtinchisi — lafif (**اللفيف**) bo'lib, bu — o'zakda ikkita illat harfi mavjud bo'lgan fe'l turi. Lafif o'z navbatida ikkiga bo'linadi: lafif maqrun (**اللفيف المقرون**), bunda ikkita illat harfi bir-biriga qo'shni holda keladi (masalan **طَوَى** — o'radi, buklab qo'ydi, bu yerda ikkinchi va uchinchi harf ikkalasi ham illat harfi) va lafif mafrun (**اللفيف المفروق**), bunda ikkita illat harfi orasida sahif harf bo'ladi, ya'ni birinchi va uchinchi harflar illat harfi bo'ladi (masalan **وَقَى** — vafo qildi, va'daga sodiq qoldi).

*Mazid va mu'tall tizimlarining o'zaro kesishuvi.* Yuqorida ta'kidlanganidek, mujarrad-mazid tasnifi va sahif-mu'tall tasnifi bir-biridan mustaqil ikki tizim bo'lib, amaliyotda ular ko'pincha bir fe'lda birgalikda namoyon bo'ladi. Masalan, **أَقَامَ** (o'rnatdi, tikladi) fe'li ham mazid (**أَفْعَلَ** bobiga mansub), ham mu'tall (ajvaf turiga mansub, chunki o'rta harfi asli **و** bo'lgan **أَقَوَّمَ** dan kelib chiqqan) hisoblanadi. Bunday fe'llarni tasrif qilishda ikkala tizimning qoidalari bir vaqtning o'zida qo'llaniladi — avval mazid bobning vazn qoidasi, so'ngra mu'tallik natijasida yuzaga keladigan i'lol qoidasi.

Xuddi shunday, **اسْتَقَامَ** (to'g'rilandi, barqaror bo'ldi) fe'li ham o'ninchi bobga (**اسْتَفْعَلَ**) mansub mazid fe'l, ham ajvaf turidagi mu'tall fe'l hisoblanadi. Bunday murakkab holatlarni tahlil qilish sarf ilmini o'rganuvchidan ikkala tasnif tizimini chuqur bilishni talab qiladi, chunki faqat bitta tizimni bilish fe'lning to'g'ri tasrif shaklini hosil qilish uchun yetarli emas.

Shuningdek, ba'zi fe'llar bir vaqtning o'zida mahmuz ham, mu'tall ham bo'lishi mumkin — masalan **جَاءَ** (keldi) fe'li naqis turiga (oxirgi harfi asli **و** bo'lgan) mansub bo'lib, shu bilan birga oxirgi harfi hamzaga aylangan. Bunday ko'p qatlamli morfologik holatlar arab tili sarfining nechog'li boy va murakkab tizim ekanligini yana bir bor namoyon etadi, hamda talabalardan nazariy bilim bilan bir qatorda katta amaliyot va mashq talab qilishini ko'rsatadi.

*Mavzuning arab tilini o'qitish metodikasidagi ahamiyati.* Mujarrad-mazid va sahif-mu'tall tasniflarini o'qitish jarayonida to'g'ri ketma-ketlikda berish katta ahamiyatga ega. Ko'pchilik zamonaviy arab tili darsliklari avval sulasiy mujarrad solim fe'llarni (eng oddiy va qoidaga bo'ysunuvchi turi) o'rgatishdan boshlaydi, so'ngra bosqichma-bosqich mazid boblarga, so'ngra esa mu'tall turlarga o'tadi. Bu metodik yondashuv talabaning miyasida avval barqaror "me'yoriy

naqsh" (solim fe'l naqshi) shakllanishini, so'ngra shu naqshdan chetga chiquvchi holatlarni ongli ravishda taqqoslash orqali o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, talabalar orasida eng ko'p uchraydigan xatolar aynan mazid va mu'tall fe'llarning kesishgan nuqtalarida, xususan ajvaf va naqis turidagi mazid fe'llarni tasrif qilishda yuzaga keladi. Shu sababli o'qituvchilar bunday "qiyin" fe'llarni alohida mashqlar orqali, ko'p miqdordagi misollar yordamida mustahkamlashni tavsiya etadilar. Zamonaviy korpus asosidagi tadqiqotlar ham shuni tasdiqlaydiki, kundalik nutqda eng ko'p qo'llanadigan fe'llarning katta qismi aynan mu'tall turga mansub bo'lib (masalan *قَالَ، جَاءَ، رَأَى* kabi), bu esa mavzuning amaliy nutq faoliyati uchun naqadar muhim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

### **XULOSA**

O'tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, arab tili fe'l morfologiyasi ikki asosiy tasnif tizimiga tayanadi: o'zak harflari soni va ziyoda harflar mavjudligiga ko'ra mujarrad-mazid tasnifi, hamda o'zak harflarining tabiatiga ko'ra sahih-mu'tall tasnifi. Bu ikki tizim bir-biridan mustaqil bo'lib, amalda ular bir-biri bilan kesishishi mumkin — masalan bir fe'l ham mazid, ham mu'tall bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, mujarrad fe'llar sulasiy (uch harfli, olti bobga bo'linuvchi) va ruboiy (to'rt harfli, bitta vaznga ega) turlarga bo'linishi, mazid fe'llar esa ziyoda harflar soniga qarab uch guruhga (bir harf ziyoda — bob 2–4, ikki harf ziyoda — bob 5–9, uch harf ziyoda — bob 10) taqsimlanishi hamda har bir bobning o'ziga xos semantik funksiyasi (ta'diya, musho'raka, mutāwa'a, talab va h.k.) mavjudligi aniqlandi.

Uchinchidan, sahih fe'llar solim, muzaaf va mahmuz kichik turlariga, mu'tall fe'llar esa illat harfining o'rniga qarab misol, ajvaf, naqis va lafif (lafif maqrun va lafif mafruq) turlariga bo'linishi hamda har bir turning o'ziga xos i'lol qoidalariga ega ekanligi ko'rsatib berildi.

Xulosa qilib aytganda, mujarrad-mazid va sahih-mu'tall tasniflari arab tili fe'l morfologiyasining nazariy asosini tashkil etadi va bu ikki tizimni chuqur o'zlashtirmasdan turib fe'lning to'g'ri tasrif shakllarini, masdarini, ism foil va ism maf'ulini hosil qilib bo'lmaydi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu tasniflarning statistik chastotasini korpus tilshunosligi metodlari asosida o'rganish, shuningdek ularni arab tilini chet til sifatida o'qitish metodikasida qo'llash masalalarini alohida tadqiq etish istiqbolli yo'nalish bo'lishi mumkin.

### **Adabiyotlar, References, Литературы:**

1. Sībawayh, 'Amr ibn 'Uthmān. Al-Kitāb. — Al-Qāhira: Al-Khānjī, jild IV.
2. Ibn 'Aqīl, Bahā' ad-Dīn. Sharh Ibn 'Aqīl 'alā Alfiyyat Ibn Mālik. — Bayrūt: Dār at-Turāth, jild II.
3. Al-Ḥamlāwī, Aḥmad. Shadhā al-'Arf fī Fann aş-Ṣarf. — Al-Qāhira: Al-Maktaba al-'Aşriyya.
4. Al-Ghalāyīnī, Muşţafā. Jāmi' ad-Durūs al-'Arabiyya. — Bayrūt: Al-Maktaba al-'Aşriyya, jild I.
5. Ḥasan, 'Abbās. An-Naḥw al-Wāfī. — Al-Qāhira: Dār al-Ma'ārif, jild IV.
6. Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitel'no-istoricheskoy osveshchenii. — Moskva: Vostochnaya literatura, 2001.
7. Kovalyov A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik arabskogo yazyka. — Moskva: Vostochnaya literatura, 1998.